

Andrej Moritsch

»SLOVENCİ« IN »NEMCI« V KOROŠKIH MESTIH 1850–1940

Izdelano v okviru projekta o negospodujočih etničnih skupinah v Evropi, ki ga je organizirala in vodila European Science Foundation. Angleško besedilo je izšlo v publikaciji *Comparative Studies on Governments and Nondominant Ethnic Groups in Europe 1850–1940* (Dartmouth Publishing Company / Gower Publishing Group, Aldershot, England) in sicer v 8. knjigi (*Ethnic Identity in Urban Europe*), 1992.

I. Problematika

Odločilno pomanjkanje dosedanjih zgodovinskih razlag narodnostne problematike na Koroškem se izraža v nediferencirani nezdgovinski uporabi pojmov »Slovenci« in »Nemci«. Šele proces narodnostne diferenciacije v drugi polovici 19. stoletja je pričel ustvarjati iz širšega slovensko govorečega prebivalstva južne Koroške narodnostno zavedne Slovence in iz nemško govorečih Korošcev množico Nemcev. Zgodovinsko tehtna analiza mora upoštevati, da je narodnostna zavest rezultat procesa omejitve in razmejitve med prehodom k moderni, komunikativni in z državnostjo prežeti družbi. Socialni in politični faktorji so tisti, ki se polastijo etničnih, jezikovnih, verskih in drugih kriterijev, da bi uveljavili svoje interese nad procesom narodnostne diferenciacije. Pri tem pa je nacionalna integracija posamezne družbene skupine zajela v različnem času, z različno intenzivnostjo in tudi z različnimi motivi. Biti Slovenec je na Koroškem leta 1850 pomenilo nekaj drugega kot leta 1920 ali 1940 in za nemško govorečega kmeta je bila nemška identiteta nekaj drugega kot za državnega uradnika ali podjetnika.

Ravno na južnem Koroškem lahko posebno dobro sledimo problematiki procesa narodnostne diferenciacije, ker pomembnega dela slovensko govorečega prebivalstva tudi na višku narodnostne prisilne solidarizacije po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji 1938 ni bilo mogoče vključiti niti v nemštvo niti v slovenstvo. Za to »nedognano narodnost«¹, ki so jo označevali tudi kot »Nemcem naklonjene Slovence«, so iz zadrege iznašli v času, ko si posameznika niso mogli več predstavljati izven nacionalnih kategorij, ker je vsakdo moral pripadati eni narodnosti, novo narodnost, vindišarje. Pod tem pojmom so razumeli tiste, ki so sicer govorili slovensko narečje, ampak iz kakršnihkoli razlogov niso hoteli biti »nacionalni Slovenci«.

Prikazovanje v tem prispevku ne bi bilo ustrezno, če bi ostalo omejeno na ravnanje »Slovencev« in »Nemcev« v preiskanih urbanih koroških centrih. Pomembneje je ugotoviti, kako je potekal proces narodnostne diferenciacije in kakšen vpliv so nanj imele institucije oblasti. Poprej je treba opozoriti na težave s terminologijo, ki so se pokazale pri tem načinu opazovanja. Vsebinska pojmov »Slovenci« in »Nemci« se je v obravnavanem času večkrat spremenila. Iz časa narodnostnih bojov izvirajoča, narodnost absolutizirajoča terminologija je kaj malo primerna, da bi se približala procesu nacionalizacije širšega ljudstva.

II. Raziskovalna metoda

Pričujoči prispevek je povzetek najpomembnejših izsledkov več posameznih raziskav, ki so bile narejene v treh urbanih koroških naseljih.² Načrtujemo obsežno publikacijo teh razi-

¹ Ta pojem, ki se neredko pojavlja v strokovni literaturi, je tipičen za nacionalistično mnenje, da je pripadnost narodu oz. narodnosti neizogibna.

² H. Rumpler, *Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten – das Klagenfurter Priesterseminar als zentrale Ausbildungsstätte für die slowenische Intelligenz*. W. Drobisch, *Das slowenische Vereinswesen in Klagenfurt 1848–1938. Vereine als Träger der nationalen Selbstbehauptung bzw. Assimilation der Slowenen*. E. Polte, *Die Bedeutung des mittleren Fachschulwesens der Stadt Klagenfurt: Lehrerbildungsanstalt, Ackerbau-, Handels- und Gewerbeschule*. B. Tomaschek, *Die politische und sprachlich-ethnische Entwicklung Ferlachs 1840–1945*. P. Oberdammer, *Die wirtschaftliche Entwicklung Ferlachs 1840–1945*. T. Wiltner, *Die Stadt-Umland-Beziehungen Ferlachs zu den benachbarten Gemeinden 1840–1945*. B. Kuhar, *Die politische und sprachlich-ethnische Entwicklung Eisenkappels 1840–1945*. – Studija o Železni Kapli še ni toliko napredovala, da bi lahko rezultate zbrali v tem prispevku. Pač pa smo v splošnem delu upoštevali predhodna spoznanja. V obširnejši publikaciji (*Vom Ethnos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland*. Hrsg. Andreas Moritsch. (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 18/1991) je zanimiv predvsem politični faktor v procesu narodnostne diferenciacije na primeru Železne Kaple.

skav. Tukaj lahko podamo le najvažnejše izsledke raziskave o Celovcu in Borovljah. Ti dve mesti sta bili izbrani zato, ker sta po velikosti, funkcijah in urbanem razvoju čisto različni. Celovec leži ob robu slovensko govorečega ozemlja, vendar je bil še 1850 skoraj popolnoma obdan s slovensko govorečimi vasmí. Ker je število prebivalcev v deželnem glavnem mestu preveliko, ni bilo mogoče izvesti diferencialne analize na podlagi gospodinjstev kot v Borovljah. Raziskava se je zožila na dva vidika: jezikovno-etnično zadržanje priseljencev iz slovensko govorečih področij in funkcije, ki naj bi jih Celovec kot deželno glavno mesto dvojezične dežele izpolnil za slovensko narodnostno gibanje. Zelo podrobno smo lahko proučili Borovlje, edini razvijajoči se obrtno-industrijski center na slovensko govorečem ozemlju. Za vsako gospodinjstvo od leta 1830 naprej smo nastavili kartotečno kartico. Na to smo potem vnesli iz različnih virov socialnogospodarske, politične in jezikovno-etnične podatke o članih gospodinjstva³. Podatke smo obdelali v Centru EDV dunajske univerze na velikem računalniku IBM s pomočjo statističnega programskega paketa SPSSX (Statistical package for Social Sciences X). Ker smo v raziskavo vključili tudi podeželsko-agrarne občine iz sosesčine Borovelj⁴, smo tako pridobili nova spoznanja glede odnosov med mestom in okolico v procesu narodnostne diferenciacije.

III. Okvirni pogoji

Če se je na južnem Koroškem do druge polovice 19. stoletja govorilo o Slovencih in Nemcih, potem so bili Slovenci zmeraj podeželsko in Nemci mestno prebivalstvo. To je osupljivo že zaradi tega, ker je dovršen del prebivalcev mest in trgov, vključno z deželnim glavnim mestom Celovcem, prihajal iz slovensko govoreče okolice. Dejstvo je, da je bil jezik trgovine, obrti, uprave, sodstva in predvsem celotne pismenosti že stoletja nemški. Tudi je slovenski knjižni jezik, primeren za omenjena posvetna področja, do sredine 19. stoletja šele nastajal. To je potekalo s težavo zaradi tega, ker so se slovenska narečja precej razlikovala eno od drugega in posebno na Koroškem imela številne nemške izposojenke, ki jih tudi očiščevalni naporí ob ustvarjanju knjižnega jezika niso mogli izpodriniti. Ker so bila slovenska narečja sposobna pokriti le kmečko in religiozno življenjsko področje, je razumljivo, da so slovensko govoreče osebe, ki so prišle v mestno okolje, hitro prevzele temu okolju primeren nemški jezik. Vendar je narobe, če nacionalistično zgodovinopisje govori o »nemških« mestih na »slovenskem« ozemlju. Meščani mest in trgov so pač znotraj svojega življenjskega področja uporabljali nemški jezik, so pa morali obvladati krajevno slovensko narečje, da bi lahko kot trgovci, rokodelci in obrtniki komunicirali s samo slovensko govorečim prebivalstvom okolice in da bi lahko preživeli. Isto velja za plemstvo, napačno označeno kot »nemško«, katerih simbioza s slovensko govorečimi kmeti je zahtevala poznavanje njihovega jezika. Meščanstvo in plemstvo je bilo v veliki meri dvojezično in je šele med procesom narodnostne diferenciacije prevzelo nemško narodnostno zavest.

Do revolucije 1848 je bil začetek procesa narodnostne diferenciacije na Koroškem pretežno brez konfliktov. Nemško govoreče meščanstvo je videlo v začetkih slovenskega narodnostnega gibanja zaveznika in boju proti absolutizmu in plemstvo je podpiralo slovenski jezik, da bi s tem podprlo svoje stanovsko–federalistične interese proti dunajskemu centralizmu. Že v predmarcu pa so se kazala tista osnovna nasprotja, ki so vodila k ostri konfrontaciji med nemškim in slovenskim narodnostnim gibanjem, kakor je trajala vse obdobje, zajeto v raziskavi. Katoliška duhovščina, ki je izhajala iz slovensko govorečega kmečkega prebivalstva, z njim komunicirala v njegovem jeziku in bila prežeta z romantičnim narodnim in jezikovnim navdušenjem, je pričela gledati v slovenskem knjižnem jeziku orodje, s katerim bi lahko zava-

³ V 1830-tih letih so na Koroškem uvedli franciscejski kataster zaradi odmere zemljiškega in hišnega davka. Prvič so bili nekoliko natančneje zajeti gospodarski in socialni podatki glede na površine. Prim. A. Moritsch, *Der Franziszeische Kataster und die dazugehörigen Steuerschätzungsoperatte als wirtschafts- und sozialhistorische Quellen*. *East European Quarterly* 3 (1969) 438–448.

⁴ Spodnje Borovlje in posebno kraj Glinje. Prim. A. Moritsch, G. Baumgartner: *The Process of National Differentiation within Rural Communities in Southern Carinthia and Southern Burgenland 1850–1940*. Delo bo izšlo v Angliji (Dartmouth Publishing Company / Gower Publishing Group, Aldershot) v Vol. 7 (*Roots of Rural Ethnic Mobilisation*) publikacije *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe (1850–1940)*, ki so jo pripravili v okviru European Science Foundation.

rovala zelo verno, dinastiji zvesto, katoliško slovensko govoreče prebivalstvo pred revolucionarnimi, demokratičnimi in cerkvi sovražnimi vplivi, kakor so bili razširjeni v nemškem jeziku.⁵ S tem je seveda mogla imeti uspeh le pri kmečkem prebivalstvu. Meščani mest in trgov, inteligenca in tudi del vaške buržoazije, ki so stremeli po emancipaciji in politični participaciji, niso bili dovzetni za to vrsto slovenstva. Zаметki liberalnega slovenskega narodnostnega gibanja, ki bi narodno identiteto instrumentaliziralo za socialno in politično emancipatorske namene in jih ne bi podrejalo konservativni ohranitvi sistema, so bili na Koroškem le leta 1848 in 1869/71 v taborskem gibanju.⁶ Dvojezično meščansko prebivalstvo se je zato v procesu narodnostne diferenciacije lažje obrnilo k »napredni« nemški kot h »konservativni« slovenski strani.

Prvič so bile kretnice za implantacijo narodnostne zavesti v široke ljudske kroge naravnane z revolucijo 1848. Že v maju 1848 je bila materinščina razglašena v šolah kot učni jezik in v ustavi so bile narodom (Volksstämme) zagotovljene narodnostne pravice. V eri neoabsolutizma je režim ugodil narodnim željam prebujajočih se narodnosti, ki so 1848 v nasprotju z Madžari in Nemci pokazale svoj interes za obstoj Donavske monarhije. Za Slovence in posebno za južno Koroško je bilo bistveno, da je bila katoliška cerkev do 1867/68 tesno povezana z državo. Že 1852 so v Celovcu ustanovili Mohorjevo društvo, pozneje Mohorjevo družbo. V preskrbi slovensko govorečega prebivalstva z ljudskim leposlovjem, v katerem sta bili glavni temi katoliška pobožnost in habsburški patriotizem, je dosegla skoraj monopol. V zadnjih dveh desetletjih habsburške monarhije je bilo vsako tretje do četrto gospodinjstvo na južnem Koroškem član Mohorjeve družbe, ki je po katoliških duhovnikih prinašala ljudem letni knjižni dar.⁷ Enako pomembno je bilo cerkveno šolsko nadzorstvo do leta 1868. Učni jezik je bil tisti jezik, ki se je uporabljal tudi v cerkvi, torej na deželi kot tudi v manjših urbanih naseljih večinoma slovenski. Učitelji so bili v veliki meri odvisni od cerkve. Večinoma so opravljali tudi službo mežnarja in organista, bili skrajno slabo plačani in njihovo poučevanje je kontrolirala duhovščina.

Vedno močnejša tendenca slovenske katoliške duhovščine, da bi uveljavila slovenski knjižni jezik, je morala najprej naleteti na odpor meščanov v mestih in trgih. Tu je prišlo že pred liberalnim prevzemom oblasti 1867 do narodnostnih navzkrižij, ker so bile oblastvene funkcije, ki jih je prej imela zemljiška gosposka, koncentrirane v mestih in trgih. Naraščajoče število uradnikov in inteligence svobodnih poklicev, katerih jezik je bil nemški, se je naselilo v osrednjih krajih. Ko je z liberalno volilno zmago 1867 decembrska ustava vpeljala meščanske svoboščine, se je postavila organizacija političnega življenja na široko osnovo. Ustanovljena so bila številna društva z naraščajočo narodnostno naravnostjo, cerkev je bila ločena od države in je izgubila predvsem svoj vpliv na šolo in učitelje. Ti so dobili bistveno boljšo izobrazbo, zvišali so jim plačo in liberalci so jih zavestno emancipirali od duhovščine. Do dokončne politične izgube moči cerkve po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji sta si na južnem Koroškem stala nasproti slovenski katoliški duhovnik in nemški učitelj. Šola in cerkev sta postala politična in nacionalna antagonist. Slovenska katoliška duhovščina se je vedno bolj obračala h kmečkemu prebivalstvu, ki ga je od konca 1880-ih let organizirala socialnogospodarsko v zadruge, versko in kulturno v društva in politično v 1890 ustanovljeno »Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem«. Ta edina politična organizacija koroških Slovencev je bila svetovnonazorsko preveč konservativno-klerikalna in socialno preveč podeželska in usmerjena k majhnim in srednjim kmetom, da bi lahko prodrla v meščanske in delavske sloje. Slovensko-nemško nasprotje je s tem postalo tudi nasprotje med vasjo in mestom. Posebno ko so se slovenske organizacije od preloma stoletja priključile vseslovenskim krovnim združenjem v Ljubljani in s tem zastavile integracijo podeželskega prostora južne Koroške v slovensko narodnostno ozemlje, se je prebivalstvo mest čutilo zadeto v živo in je reagiralo z močnim nemškim nacionalizmom.

⁵ Prim. A. Moritsch, *Zgodovinsko ozadje ustanovitve Družbe sv. Mohorja v Celovcu. 130 let Družbe sv. Mohorja v Celovcu. Zbornik, Celovec 1983*, str. 151 s.

⁶ J. Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914. Ljubljana 1965*, str. 29–36, 164–204.

⁷ A. Moritsch, *Deutsche und Slowenen in Kärnten. Das nationale Bewußtsein in Kärnten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Österreichische Osthefte 18, (1970)*, 240.

Narodnostno trenje je doseglo višek po razpadu habsburške monarhije, ko je prebivalstvo 1920 v plebiscitu moralo odločiti, ali naj južna Koroška pripade Republikli Avstriji ali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav so v glasovalni coni 1910 ugotovili le pri 33% prebivalstva nemščino kot občevalni jezik, se je 60% odločilo za Republiko Avstrijo. Zanimivo je, da je bil v mestih in trgih delež glasov za Kraljevino SHS deloma eklatantno višji kot delež slovenskega občevalnega jezika pri ljudskem štetju 1910. Nasprotno pa je bilo v podeželskih občinah.⁸

Prva avstrijska republika se je imela za nemško nacionalno državo. Kot v vseh državah, temelječih narodnem principu, so narodnostno manjšino čutili kot nezdružljivo z državotvornim »narodnim telesom« (Volkskörper). Da bi tuj narodnostni element naredili neškodljiv, so ga z vsem poudarkom asimilirali, in v kolikor se ga ni dalo asimilirati, so ga izolirali.⁹ Med tem ko je na podeželju število tistih, ki so 1923 navedli slovenščino kot jezik, v katerem mislijo, ali so se 1934 čutili kot pripadniki slovenskega kulturnega kroga, naglo upadlo, je ostal delež Slovencev v mestih in trgih, kjer je bil že vedno majhen, razmeroma stalen. Ker so bile zaradi državne meje odrezane od vsenarodnih združenj, so se morale slovenske organizacije na Koroškem na novo organizirati. Na vseh področjih je ostalo vodstvo v rokah katoliških duhovnikov. To je bil tudi vzrok za zmanjšanje pritiska v dobi klerikalnega avtoritativnega režima 1934–1938. Nemškonacionalistične končne rešitve slovenskega vprašanja na Koroškem so se z vso doslednostjo lotili nacionalsocialisti šele 1941, ko so odpadli zunanjepolitični oziri glede Jugoslavije kot možnega zaveznika. V eni prvih izselitvenih akcij so 1942 pregnali okoli 1000 »zavednih Slovencev«.

IV. Primerjalni študiji: Celovec in Borovlje

1. CELOVEC

Za mikrostrukturalno analizo je bilo za to raziskavo koroško deželno glavno mesto preveliko, ne glede na to, da zanj ni bilo na razpolago potrebnih virov. Na prvo vprašanje po obstoju oziroma formiranju Slovencev kot narodnostne skupine v Celovcu zato ni bilo mogoče podrobneje odgovoriti.

Že na začetku je bilo rečeno, da je bil Celovec v sredini 19. stoletja še v veliki večini obdan s slovensko govorečimi naselbinami in da je precejšen del priseljencev prihajal iz slovensko govorečega področja. Nekateri dokumenti iz tega časa dokazujejo tudi visok delež slovensko govorečega prebivalstva v mestu. V nekem prepisu originalnih podatkov leta 1846 izvedene raziskave K. Czoerniga o jezikih v Habsburški monarhiji je bilo tako o 12054 prebivalcih mesta kot 1219 prebivalcih štirih predmestij rečeno da govorijo vindišarsko (windisch), nemško in kranjsko (slovensko).¹⁰ Napačno bi bilo iz tega sklepati, da sta bili dve tretjini Celovčanov Slovenci. Drži pa, da je bil pretežni del prebivalcev Celovca dvojezičen in da jih ni malo obvladalo tudi slovenski knjižni jezik (kranjščino). V istem viru je podrobneje rečeno, da je bilo v vseh štirih celovških predmestjih služee in revnejše prebivalstvo skoraj v celoti »slovensko« in da so bili tudi nekateri predeli mesta naseljeni s »Slovenci«, »seveda spet v nižjem razredu, ki ne šteje«. ¹¹ Kot za Slovence tipične obrti so omenjeni izvoščki, trgovina z moko, mesarska in špeharska obrt ter točenje piva.¹² 1867 je nemški liberalec D. Spitzer zapisal: »Celovec je docela nemško mesto, ampak že pred mestnimi vrati postane jezik težak in daje le še slovenske glasove.«^{12a}

Prva podrobnejša statistična raziskava jezikovnih razmer je bila leta 1880. Do zadnjega štetja prebivalstva v Avstroogrski 1910 so vpraševali po »občevalnem jeziku«, to je jeziku, katerega se oseba »v vsakdanjem občevanju« poslužuje. Čeprav je po previdni oceni 1880 še vsaj polovica prebivalcev Celovca s predmestji govorila slovenski jezik oziroma enega njegovih

⁸ A. Moritsch, Die wirtschaftliche und soziale Lage der Kärntner Slowenen und deren Einfluß auf die Volksabstimmung 1920. H. Rumpier (Hrsg.), »Kärntens Volksabstimmung 1920«. Klagenfurt 1981, str. 215–231.

⁹ A. Moritsch, Die Kärntner Slowenen von 1918 bis 1945. Integratio 11–12, (1979), 89–98.

¹⁰ B. Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. Razprave SAZU I, str. 130.

¹¹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana. Zapuščina Kozler. Te podatke, ki dopolnjujejo Czörnigovo štetje, je okrog 1850 posredoval duhovnik Andrej Einspieler, eden takratnih nosilcev slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, kartografu P. Kozlerju.

¹² Ibid.

^{12a} D. Spitzer, Wiener Spaziergänge 2. Hrsg. W. Obermaier. Wien 1987, str. 59.

narečij, je navedlo v sodnem okraju Celovec mesto samo 629 (3,4%) od 18747 oseb slovenščino kot občevalni jezik.¹³ Pri naslednjih ljudskih štetjih jih je bilo 1890 3,7% (723 od 19756), 1900 6,9% z vojaštvom (1671 od 24284) in 1910 2,1% brez vojaštva in 6,1% z vojaštvom (1761 od 28911). Ti podatki nikakor niso dokaz za vedno znova poudarjeni »nemški značaj«¹⁴ mesta, temveč samo izražajo, da so njegovi številni dvojezični prebivalci popolnoma po pravici navajali nemščino kot jezik svojega »vsakdanjega občevanja«. Za osebe, ki so navedle slovenščino kot občevalni jezik, lahko vsekakor domnevamo, da so bile narodno zavedni Slovenci. To so bili predvsem v Celovcu stanujoči funkcionarji slovenski kulturnih, političnih in gospodarskih organizacij. Dalje je to bila najverjetneje večina duhovščine, ki je v pretežni meri prišla iz slovensko govorečega področja in je bila narodno zavedna v klerikalnokonservativnem smislu. 1900 in 1910 ugotovljen visok delež slovensko govorečih vojaških oseb pove, da so bile v precejšnjem delu rekrutirane iz slovensko govorečih področij.

Če se je tudi prebivalstvo Celovca posluževalo nemškega občevalnega jezika, je vendarle izdajala uporaba slovenskega jezika na verskem področju, da so številni mestni prebivalci prej ko slej slovensko govorili. Škofijski šematizmi izkazujejo pred I. svetovno vojno od štirih celovških župnij samo stolno in mestno župnijo kot nemško govoreči. Nasprotno pa sta bili fari Sv. Ruperta in velikovškega predmestja vodeni kot dvojezični in stanovska cerkev Sv. Duha (uršulinska cerkev) je imela tudi slovenskega pridigarja.¹⁵

Čeprav je še 1910 31,8% prebivalcev Celovca izhajalo iz slovensko govorečih področij¹⁶, je po letu 1918 upadal delež tistih, ki so se izrekli za slovenski jezik. 1923, ko so popisovali najbolj tekoče govorjeni jezik, v katerem se navadno tudi misli, je le še 1,6% Celovčanov govorilo slovensko in 1934 jih je še 1,3% pripadalo slovenskemu »kulturnemu krogu«. Skupine teh oseb najbrž niso bile druge kot pred 1918.

Temeljno vprašanje, ki ga moramo postaviti spričo teh podatkov, se mora glasiti: Kako to, da slovenskemu nacionalnemu gibanju v teku procesa narodnostne diferenciacije ni uspelo večjemu delu slovensko govorečega oziroma dvojezičnega prebivalstva Celovca vzbuditi močno narodnostno zavest tako, da bi se pri štetjih po jeziku, ki so vse bolj postajala štetja narodnostne pripadnosti, izreklo slovensko narodnost?

Prebivalstveni in jezikovni razvoj Celovca 1846–1934^{a)}

Leto	prisotno prebivalstvo	vindiš-nemški-kranjski občevalni jezik	
1846	12054		
		nemški	slovenski
1880	18747	17119	629 (3,4%)
1890	19756	18134	723 (3,7%)
1900	24284 ^{b)} 21630 ^{c)}	21503 20344	1671 (6,9%) 438 (2%)
1910	28911 ^{b)} 25823 ^{c)} 27343 ^{d)}	25582 24241 20582	1761 (6,1%) 595 (2,3%) 6761 (24,7%)
		najbolj tekoč jezik	
1923	27423	26803	428 (1,6%)
		pripadnost kulturnemu krogu	
1934	29671	29110	429 (1,4%)

a) Podatki vzeti iz del: B Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 167, 178, 199; Gemeindelexikon von Kärnten, Wien 1905, str. 2; Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bd. Kärnten. Wien 1917, str. 1.

b) z vojaštvom

c) brez vojaštva

d) Privatno štetje Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem.

¹³ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. Koroški zbornik. Ljubljana 1946, str. 167, 178.

¹⁴ Npr. E. Nußbaumer, Geistiges Kärnten. Klagenfurt 1956, str. 454.

¹⁵ Cit. po H. Rumplerju – Podatki iz škofijskih šematizmov.

¹⁶ Grafenauer, Narodnostni, str. 174.

Treba je povedati, da se v celovških osnovnih šolah ni bilo mogoče učiti slovenščine. V že citiranem poročilu Kozlerju je Einspieler izrazil svoje začudenje ob preživetju slovenskega jezika v celovških predmestjih, ker so otroci obiskovali izključno nemške šole v mestu.¹⁷ Od državnega zakona o osnovni šoli leta 1869, ko so v slovensko govoreče področje uvedli tako imenovane »utrakvistične šole«¹⁸, katerih cilj je bil posredovanje nemškega jezika, se je tudi na deželi dvojezičnost hitro razširila. Priseljenci v Celovec so torej bolj ali manj obvladali nemški jezik. Ker so v veliki večini pripadali od mezde odvisnim socialnim spodnjim slojem, se niso prilagodili le jezikovno, temveč, če je bilo potrebno, tudi po narodnostni usmeritvi neprostovoljno ali prostovoljno nemškemu gornjemu sloju. V kolikor so bili politično organizirani v socialni demokraciji, so bili od te strani, posebno, ko je 1918–1920 šlo za državno pripadnost južne Koroške k Republikli Avstriji ali h Kraljevini SHS, usmerjeni v nemško avstrijsko smer. Predvsem pa je bila – v nasprotju z mesti na spodnjem Štajerskem, na Kranjskem in posebno v Trstu – množica slovensko govorečih priseljencev v gospodarsko le malo razvijajoči se Celovec premajhna, da bi se lahko oblikoval slovenski proletarijat.

V kolikor je šlo pri slovensko govorečih priseljencah za socialne povzpeticke, so dobili izobrazbo v nemškem jeziku, so bili vseskozi liberalno naravnani in se že zaradi tega niso mogli vključiti na Koroškem v popolnoma klerikalnokonservativno slovensko narodno gibanje. Tako so, z majhnimi izjemami, preostali za konstituiranje narodno zavedne slovenske skupine samo slovenski duhovniki, številni pripadniki redov in osebje slovenskih organizacij.

Naraščajoča dvojezičnost podeželskega prebivalstva, ki je obiskovalo mesto, je prihranila meščanom znanje slovenskega jezika. Nepotrebno ga je bilo negovati in že potomci slovensko govorečih priseljencev ga niso več obvladali.

Kot deželna prestolnica je bil Celovec center dvojezične dežele. Ustava je zagotavljala enakopravnost vseh »narodnosti« v monarhiji. Torej bi moral tudi Celovec izpolnjevati naloge središča za koroške Slovence. Tukaj so izobraževali tiste uradnike, učitelje in duhovnike, ki bi naj prevzeli službo v slovensko govorečih področjih. Tukaj je bil oziroma bi naj bil sedež slovenskih centralnih gospodarskih, političnih in kulturnih organizacij. Odgovor na vprašanje, kako je koroško deželno glavno mesto to funkcijo izpolnilo, nam dovoljuje vpogled v odnos oblasti do etničnih manjšin.

Ker sta šola in učitelj poleg duhovščine igrala v procesu narodnostne diferenciacije na Koroškem glavno vlogo, zasluži izobraževanje učiteljev posebno pozornost. Do državnega osnovnošolskega zakona 1869 učitelji niso bili le slabo plačani, temveč tudi slabo izobraženi. Vendar pa so bili v slovensko govorečih področjih pod cerkvenim nadzorstvom sposobni posredovati otrokom tudi slovenski knjižni jezik. 1869 so v Celovcu ustanovili štiriletno učiteljsko šolo. V njem je bilo sicer tedensko šest ur slovenskega jezikovnega pouka, vendar pa niti za slovensko govoreče učence ni bil obvezen.¹⁹ Včasih je sicer bilo več prijav tudi nemško govorečih učencev za pouk slovenščine, toda zanimanje je bilo kratkotrajno. V 1880. letih je zapustilo učiteljsko šolo letno le štiri do šest absolventov z zadovoljivim znanjem slovenščine.²⁰ Na interpelaciji slovenskega deželnega poslanca Franca Grafenauerja v letu 1898 je koroški deželni šolski nadzornik odgovoril, da bi bilo v utrakvističnih šolah potrebnih 170 učiteljev z znanjem slovenščine, na razpolago pa jih je samo 100.²¹ Deželni šolski nadzornik ni povedal, da tudi od teh 100 samo del obvlada slovenski knjižni jezik zadovoljivo za pouk. 1906 je pisano v poročilu koroškega deželnega šolskega sveta ministrstvu za bogačastje in uk na Dunaju: »Podmladek učiteljev, večjih slovenskega jezika, ni zadosten. Celo Slovenci po rojstvu (sic!) tajijo svojo narodnost in si pridobivajo učno usposobljenost za nemški učni jezik, da jih ne bi poslali na utrakvistične šole, ki ležijo praviloma v stran od prometa in razen tega zahtevajo večje napore.«²² Če je Nemški Schulverein dal na razpolago 6 štipendij in koroška deželna vlada 2 štipendiji za »Nemce«, da bi dosegli učno usposobljenost v slovenskem jeziku, potem

¹⁷ NUK, zapuščina Kozler.

¹⁸ Na prvi in drugi stopnji bi naj bila slovenščina učni jezik, naučil naj bi se tudi nemški jezik, ki je postal na tretji stopnji učni jezik.

¹⁹ L. Ude, Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1869 do danes. Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969. Ljubljana 1970, str. 202 s.

²⁰ Ibid., str. 200–204.

²¹ Ibid., str. 202.

²² Cit. po E. Polteju – Poročilo deželnega šolskega sveta za Koroško ministrstvu za bogačastje in uk 26. 4. 1906.

se to nedvomno ni zgodilo v podporo slovenskega narodnostnega gibanja. Koroška se je smatrala za nemško kronovino in jezikovna ter personalna politika koroškega deželnega šolskega sveta je bila dosledno protislovenska. Samo ustanovitev posebnega učiteljsišča za učitelje na utrakvističnih šolah z zadovoljivim in obveznim poukom slovenskega jezika – morda tudi posebnega oddelka znotraj učiteljsišča – bi rešila pomanjkanje primernih učiteljev. Vendar o tem niso nikoli razmišljali.

Kako zelo se je situacija po letu 1918 razvijala v škodo Slovencev, je razvidno iz dokumenta, ki ga je vredno citirati. Direktorja celovškega učiteljsišča so 1938 nacionalsocialisti razrešili. Z naslednjo utemeljitvijo je prosil, da bi ostal v službi: »Glede na moje razmerje do (nemške) narodne skupnosti bi pokazal na svoje delovanje pri sprejemu gojencev s slovenskim materinim jezikom, katerih sprejem bi lahko izostal samo takrat, če bi odprli poseben slovenski oddelek na učiteljsišču. Da bi se izognili tej nevarnosti, smo morali vsako leto sprejeti določen odstotek slovenskih gojencev. Gospod deželni svetnik Maier-Kaibitsch²³ lahko potrди, da sem mu pred vsako sprejemno konferenco poslal imena vseh, ki so prosili za sprejem in ki bi jih lahko imeli za Slovence, ter ga prosil za ugotovitev, ali so zvesti Koroški ali nacionalni Slovenci. Ta poročila smo pri sprejemnih konferencah upoštevali in lahko trdim, da sem s tem služil nemštvu na Koroškem.«²⁴ Taisti mož je bil po letu 1945 deželni šolski inšpektor za srednje šole na Koroškem.

V celotnem tukaj obravnavanem obdobju državno učiteljsišče, odkar je obstajalo, ni bilo v stanju, niti ni hotelo dati na razpolago dovolj učiteljev, usposobljenih za poučevanje v slovenskem jeziku. Pri oblasti ugotovljena tendenca, ne pospeševati širjenja slovenskega knjižnega jezika, temveč ga prej ovirati, se je odražala pri učiteljsstvu z zelo splošnim odporom proti slovenskemu konservativnoklerikalnemu nacionalnemu gibanju. Upravičen strah, da bi z državnim šolskim zakonom pridobljeni socialni status izgubili in ponovno prišli pod kontrolo cerkve, je vzpodbudil celo slovensko govoreče učitelje, da so se pridružili nemškoliberalni strani.

Popolnoma drugačna je bila situacija v celovškem semenišču, kjer so se izobraževali duhovniki za krško škofijo in do 1857 tudi za pretežno slovensko govorečo lavantinsko škofijo. Kakor je naraščala pomembnost nemškega jezika kot jezika v deželo vedno bolj prodirajočih uradov in oblasti in jezika modernizirajočega se gospodarskega in javnega življenja, tako je ostala komunikacija v družini, na vasi in na verskem področju slovenska. Za duhovnike je bilo torej potrebno, da so obvladali jezik intimnejših življenjskih področij svojih faranov, posebno, ker je vse do časa med vojnama ne majhen del slovensko govorečih Korošcev le s težavo govoril nemško. V celovškem semenišču so zato imeli slovenske jezikovne tečaje, ki so bili dobro obiskani. Pozornost vzbuja, da je nesorazmerno velik delež semeniščnikov prihajal iz slovensko govorečih področij. Vzrok je tako v globoki vernosti kmečkega slovensko govorečega prebivalstva kot tudi v njihovem skromnejšem premoženju, premajhen, da bi lahko nadarjenim otrokom omogočili dražjo posvetno izobrazbo. Neredko so vsi v župniji prispevali za šolanje iz svoje srede.

Da izobrazba celovških semeniščnikov v slovenskem jeziku vendar najbrž ni bila zadovoljiva, izhaja iz utemeljevanja za ustanovitev lastnega semenišča za duhovniške kandidate lavantinske škofije: »da bi se naučili pridiganja in učenja verouka v materinščini.«²⁵ Šele ko je bil na nacionalno raven transportirani spopad med katoliškimi slovenskimi duhovniki in liberalnimi nemškimi učitelji že v polnem razmahu, je pričelo v 80. letih tudi vodstvo škofije s krškim škofom na čelu zavzemati prononsirano proslovensko držo. Ta se je še stopnjevala v eri bojevitega katolicizma. Sedaj so prevzeli angažirani slovenski duhovniki vodilna mesta v krški škofiji in v semenišču. 1917 je bilo 41 % svetnih duhovnikov na Koroškem narodnostno uvrščenih na slovensko stran.²⁶

²³ Predsednik centralne protislovenske organizacije, koroškega Heimatdiensta (od 1924 Kärntner Heimatbund, od 1957 zopet Kärntner Heimatdienst), SS-Obersturmbannführer, vodja »Volkstumspolitische Stelle« v Celovcu in pristojen za izseljevanje koroških Slovencev.

²⁴ Cit. po E. Polteju – Koroški deželni arhiv, Fasc. IV -1 – 34198 -e.

²⁵ Cit. po H. Rumplerju – Pismo lavantinskega škofa A. M. Slomška z dne 12. 4. 1850 ministrstvu za bogočastje in uk. Allgem. Verwaltungsarchiv MCU 53/206.

²⁶ H. Rumpler, op. 2.

Po plebiscitu 1920 se je situacija bistveno spremenila. Slovenski duhovniki na deželi, ki so ostali – del je Koroško bolj ali manj prostovoljno zapustil – so v omiljeni obliki nadaljevali boj proti naraščajoče agresivnemu nemškemu nacionalizmu, vendar je podpora s strani vodstva škofije izostala. Sicer je bil na semenišču pouk slovenskega jezika obvezen za vse, toda okoliščina, da je stroške za to v splošni finančni stiski prevzel koroški Heimatdienst kot podjetjem²⁷, dopušča domnevo o nameravani kontroli, podobno kot pri učiteljskih.

O pouku slovenščine na preostalih nadaljevalnih šolah je le malo znanega. V poklicnih šolah so jo imeli včasih kot svobodno predmet. Intenzivneje je bila dodeljena le na gimnaziji, kjer so jo nudili pet ur tedensko.²⁸ Da bi izboljšali svoje poklicne priložnosti kot uradniki, so številni nemško govoreči učenci obiskovali pouk slovenščine. Za slovensko govoreče učence je bila do 60. let obvezna. Potem so prijave v celoti močno nazadovale. Samo do liberalne ere (1867), posebno pa v letih po 1848 so tudi uradniki kazali zanimanje za pouk slovenskega jezika in obiskovali tečaje.

V položaj Slovencev v Celovcu in v funkcijo Celovca kot glavnega mesta dvojezične dežele daje vpogled celovška struktura društev. Že 1848 sta si stala nasproti nemški, liberalni »Kärntner Volksverein« in Slovensko društvo v Celovcu«, nemško z jasnimi demokratičnimi tendencami, medtem ko je slovensko sklenilo, da »v svoji sredi ne bo trpelo demokratičnih članov.«²⁹ Njegov cilj je bil »razvoj slovenske narodnosti . . . posebno z izobraževanjem slovenskega jezika in s študijem drugih slovanskih dialektov.«³⁰ Obe društvi sta v neoabsolutizmu zaspali. Leta 1852 pa je bilo mogoče ustanoviti Mohorjevo društvo, ki se je bilo že 1843 brezuspešno poskušalo osnovati.³¹ Hotelo je »slovanskemu narodu (sic!) ohraniti in utrditi pregovorno pripadajoč verski in nraštveni duh, . . . zadovoljiti prebujajoče se veselje do branja z dobro in krepko hrano, in tako slabiti in odvrčati željo in seganje po prepovedanih in škodljivih sadežih.«³² Šele preobrazba Mohorjevega društva 1860 v strumno organizirano katoliško bratovščino je naredila iz institucije najpomembnejšo slovensko založbo z 90512 člani na celotnem slovenskem jezikovnem področju leta 1918. 1900 je imela v Celovcu 225 članov. Na Koroškem so bile poleg verouka Mohorjeve knjige, ki so naredile več za razširjanje slovenskega knjižnega jezika kot je to kdaj koli storila ali hotela storiti šola. Zaradi delovanja zelo aktivne skupine duhovnikov in gimnazijskih učiteljev je bil Celovec v času neoabsolutizma kot center slovenskega kulturnega ustvarjanja vsaj enak Ljubljani.

Prvi in edini poskus organiziranja slovenskih celovških meščanov je bila ustanovitev »Narodne slovanske čitalnice v Celovcu« leta 1863. Kot »družabno–literarno društvo« je hotela med drugim posredovati in negovati slovanske jezike, ker bi »bilo v izredno korist trgovcu, industrialcu, uradniku, rokodelcu, da bi si pridobil temeljito znanje vsaj enega slovanskega idioma, ali če ga obvlada že od rojstva, da se v njem izpopolni.«³³ Pojem »slovanski« v imenu društva tako kot češki in srbohrvaški priimki pri ustanovitvenih članih kažejo na vseslovansko orientacijo. V čitalnici je bila na razpolago periodika v različnih slovanskih jezikih.³⁴ Uspeh tega poskusa je ostal skromen, čeprav je čitalnica »na prijeten način«, namreč v povezavi z družabnimi prireditvami zasledovala svoje cilje. V prvih desetih letih obstoja je članstvo padlo od začetnih 120 na 47, pri čemer se je delež klera in z njim konservativne ustanove povečal. Kratkotrajna oživitev v letih 1870/71 je bila že čisto pod klerikalnim vplivom in je bila usmerjena na slovensko govoreče srednješolce v Celovcu. Medtem ko je v drugih slovensko govorečih deželah iz čitalnic izšlo radikalno nacionalno mladoslovensko gibanje liberalne ere, se je v Celovcu razblinilo zaradi pomanjkanja liberalnih slovanskih potencialov, kar pa je zopet imelo svoj vzrok v močno konservativno orientiranem slovenskem narodnostnem gibanju.

Zakon o društvih 1867 je pač omogočal živahno društveno življenje; v Celovcu nastajajoča slovenska društva so v deželnem glavnem mestu imela le še sedež, področje njihovega delovanja in zbiralnik članstva pa je bil podeželski prostor južne Koroške. Celo 1869 pod vpli-

²⁷ Ibid.

²⁸ A. Beg, Slovensko šolstvo na Koroškem v preteklem stoletju, Ljubljana 1912. Str. 7, 12, 14.

²⁹ W. Wädl, Die demokratische Bewegung in Kärnten im Jahre 1848. Carinthia I, 174, (1984), 393.

³⁰ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Sammelarchiv des Geschichtsvereins, Fasc. 148, Nr. 7.

³¹ Moritsch, Zgodovinsko. Str. 152 s.

³² Carinthia I, 41 (1851) 277.

³³ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1128 – T 1/1.

³⁴ A. Malle, Tabori na Koroškem. Zgodovinski časopis 41, (1987), 601.

vom mladoslovenskega gibanja ustanovljeno društvo »Trdnjava« je imelo v letu ustanovitve med 62 člani samo 9 takih, ki so stanovali v Celovcu.³⁵ Dotlej so narodna društva, tako nemško Koroško ljudsko društvo (Kärntner Volksverein) 1848 kot slovenska Čitalnica 1863 poudarjala, da je njihova »najresnejša skrb, da . . . mir in sloga med narodnostma na noben način ne bosta motena.«³⁶ Ta namen so mogla vedno manj izpolnjevati in so ga obrnila po dogodkih 1866 (Kraljevi gradec), 1867 (avstrijsko-ogrski sporazum) in 1871 (ustanovitev nemškega cesarstva) v njegovo nasprotje. V Celovcu je delovalo Društvo nemških nacionalcev (Verein der Deutschnationalen) proti »Trdnjavi«, ki je 1870/71 organizirala na južnem Koroškem tri tabore, ljudska zborovanja pod milim nebom z nacionalno propagandnim značajem.³⁷ Celovski magistrat je bil proti lepljenju vabil za tabor v bližini mesta, češ da je ta »naravnan izključno na Slovence in za množice prebivalcev Celovca tako ne pride v poštev.«³⁸ Po liberalnih začetkih se je tudi »Trdnjava« podredila slovenskim konservativcem in 1875 prenehala delovati.

Seveda so v času narodnostnih vojn od 80. let naprej v Celovcu ustanovili številna slovenska društva, vendar je bila njihova orientacija vseskozi klerikalno-konzervativna in njihovo delovanje naravnano na podeželsko prebivalstvo južne Koroške. Od 20 na novo v registru društev v letih 1901–1914 vpisanih slovenskih društev je bila večina regionalnih ali lokalnih podružnic vseslovenskih organizacij s sedežem v Ljubljani ali Mariboru. Kako je bilo vzdušje v deželnem glavnem mestu že 1890 protislovensko, se vidi iz dogodkov ob odklonitvi slovenske vloge v tem letu ustanovljenega »Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem«, edine politične organizacije koroških Slovencev, s strani celovškega magistrata. Po obojestranskih pritožbah je notranje ministrstvo na Dunaju odločilo v prid Slovencev. Na to so celovski Nemci organizirali zborovanje (kärntnerischer Parteitag), na katerem so obsodili ministrsko odločitev.³⁹ Na slabost slovenskih društev v Celovcu oziroma na njihovo skoraj izključno koncentracijo na podeželsko prebivalstvo kažejo tudi zborovanja. V letih 1900–1914 so imeli Slovenci v deželnem glavnem mestu skupno le 8 javnih političnih zborovanj, med tem ko so jih imela nemška društva v istem času 81.⁴⁰ Pred prvo svetovno vojno je bilo v Celovcu 22 slovenskih društev in približno 300 nemških.⁴¹

Po letu 1908 opazimo poživitev slovenskega kulturnega dela v deželnem glavnem mestu. Dve po prelomu stoletja nastali kulturni društvi, v katerih so poleg duhovščine imeli vodilno vlogo slovensko govoreči delavci, sta prirajali predvsem ljudske gledališke predstave amaterskih skupin. Želja, da bi kot v Trstu zgradili Narodni dom, ni bila uresničljiva.

Po letu 1918 se je položaj še naprej slabšal. Že leta 1919 je Mohorjeva družba emigrirala v Slovenijo. Njej je sledil velik del slovenske vodilne elite. Novi časopis koroških Slovencev »Koroški Slovenec« v Celovcu ni našel tiskarja in so ga tiskali na Dunaju v neki češki tiskarni. Od 22 leta 1918 v kataster društev vpisanih slovenskih društev jih je bilo v Celovcu 1929 samo še 5 aktivnih in 2 novi.⁴² V letih 1939–1941 so vsa postala žrtve Hitlerjevega režima. Na nemški strani se je 1919 v Celovcu ustanovil Kärntner Heimatdienst, od 1923 Kärntner Heimatbund, ki je dobil staus strešne zveze vseh društev in je kot tak še danes koordinacijsko mesto za vso protislovensko politiko v deželi.

Kot povzetek lahko ugotovimo, da slovenskemu narodnostnemu gibanju zaradi vrste vzrokov ni moglo uspeti, da bi v procesu narodnostne diferenciacije dala večjemu delu slovensko govorečega mestnega prebivalstva Celovca slovensko narodno identiteto. Prišleki iz slovensko govoreče okolice, rokodelci in obrtniki, so kot socialni povzpnetniki hitro prevzeli nemški jezik kot komunikacijsko sredstvo za urbani način življenja. Številnejše slovensko govoreče delavstvo, ki bi svoj socialni proces lahko narodnostno izrazilo, zaradi slabe industrializacije ni moglo nastati. Razen tega so bili nemško govoreči delavci v večini in jugoslovenska socialdemokratska stranka južne Koroške ni vključila v svoje delovno področje. V

³⁵ Citat po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Klagenfurt II (Stadtarchiv), Fasc. 216.

³⁶ Cit. po W. Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1128 – T 1/1.

³⁷ Časopisi poročajo o 2000–10.000 udeležencih. Prim. Malle, str. 614–620.

³⁸ Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1040 – F. 1/21.

³⁹ K. G. Hugelmann (Hrsg.), Das Nationalitätenrecht im alten Österreich. Wien–Liepzig 1934, str. 490 s.

⁴⁰ Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 701–715.

⁴¹ M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf 1918–1920. Klagenfurt 1985, str. 18.

⁴² Cit. po Drobescu – Koroški deželni arhiv, Präsidial, Fasc. 1044 – F 5/5.

nasprotju z drugimi slovensko govorečimi deželami je krščansko socialnemu slovenskemu gibanju na Koroškem le v skromni meri uspelo nagovoriti delavce. Ker se je slovensko narodnostno gibanje na Koroškem moralo vedno bolj obračati k vernemu, katoliškemu kmečkemu prebivalstvu, da vsaj tega potenciala ne bi izgubilo, je bilo svetovnonazorsko konservativno in pod klerikalnim vodstvom, kar ga je odtujilo mestnemu prebivalstvu. Kleru je bila ohranitev vere prednostna skrb, zaradi tega je narodnost podrejal katolicizmu. Posledica je bila, da se je v Celovcu skoraj celotno slovensko govoreče prebivalstvo hitro jezikovno in politično ponemčilo.

Kot glavno mesto dvojezične dežele je bil Celovec samo na cerkvenem področju pravičen obema narodnostma. Mestna in deželna uprava sta uradovali v nemščini in ju je dunajska centralna vlada morala spomniti na v ustavi zapisane pravice Slovencev. Slovenske institucije in organizacije so v mestu trpele, niso pa bile dobrodošle. Tako postane razumljivo, da so koroški Slovenci priznavali Celovec kot sedež krške škofije za svoje cerkveno glavno mesto, so se pa v kulturnem, gospodarskem in tudi političnem pogledu pred I. svetovno vojno začeli bolj obračati na vseslovenski center Ljubljano. Ko so po razpadu habsburške monarhije koroške Slovence z državno mejo ločili od preostalega slovenskega teritorija in so bili tudi v posvetnem pomenu napoteni na Celovec kot glavno mesto, je bil ta še manj kot prej pripravljen, da jim prizna domovinsko pravico.

2. BOROVLJE

a) Socialno gospodarske predpostavke

V nasprotju s Celovcem Borovlje nimajo srednjeveške mestne tradicije. Zato do 1848 tudi ni bilo mestne samouprave in sodstva, ki bi uporabljala nemški jezik, in krajveno prebivalstvo v nemškem jeziku ni videlo tistega zunanjšega znaka, ki je meščane ločil od slovensko govorečega podložnika. Šele 1910 je Borovlje dobilo status trga in 1930 mesta. Vzrok temu je bila za koroška mesta nenavadna gospodarska ekspanzija in z njo povezana rast prebivalstva.⁴³ Od 1869 do 1910 se je število prebivalcev povečalo od 1114 na 2882, to je za 159%. Po rahlem upadu na 2735 (1923) je prebivalstvo stagniralo do ljudskega štetja 1939. Priseljenci so pretežno prišli iz popolnoma slovensko govorečega zaledja mesta.

Četudi ne mesto, je bil kraj Gornje Borovlje⁴⁴ že od 16. stoletja cvetoče obrtno središče. V okolju podeželske proizvodnje železa in svinca so se naselili orožarji, ki so se specializirali na izdelavo ročnega strelnega orožja. Do pričetka 19. stoletja so imeli boroveljski orožarji monopolen položaj v preskrbi avstrijske armade s strelnim orožjem. Po siloviti konjunkturi v času Napoleonovih vojn, ko so v letih 1800–1814 v 22 puškarnah letno izdelali 10.000 pehotnih pušk, 4000 karabink in 6000 pištol,⁴⁵ je po dolgem miru sledil konec izdelave orožja. Boroveljski puškarni so se preusmerili v izdelavo dragocenih ročno izdelanih lovskih pušk in še danes vztrajajo pri tem načinu izdelave. V najživahnejši konjunkturi 1892–1913 so letno izdelali približno 15.000 lovskih pušk,⁴⁶ od tega je precejšen del šel v jugovzhodno Evropo. Proizvodnja pušk je bila izredno razdeljen delovni proces. Posamezne sestavne dele so izdelovali različni specialisti. Trgovanje v založniško organizirani domači industriji izdelanih lovskih pušk so oskrbovali »dobavitelji«.

Prehod k industrijskemu izdelovanju je spodletel zaradi toge cehovske organizacije puškarnjev in zaradi individualnih zahtev kupcev po dragocenem izdelku. Ko pa je bila od sredine 19. stoletja boroveljska puškarska obrt vedno manj dorasla konkurenci izboljšanega industrijskega blaga in je zašla v krizo, je bilo temeljito prestrukturiranje neizbežno. 1873 so ustanovili puškarsko združenje, 1878 je prišla c.kr. strokovna šola za puškarsko industrijo in v letih 1887 in 1890 sta sledili dve združni strojnici. Z nadaljnimi napravami za skupno uporbo (c.kr. preizkuševalnica, strelišče in drugo) je bil možen prehod od prejšnjega založniškega sistema do obrata drobne obrti, v katerem so puškarski mojstri s stalnimi delavci in delavci na domu izdelali puško v celoti. Neizogibni konflikti s trgovci (dobavitelji) in znotraj zadruga same so

⁴³ Število prebivalcev je vzeto iz objavljenih krajevnih repertorijev in iz Gemeindelexikona.

⁴⁴ Do 1910 se je današnje mesto Borovlje imenovalo Gornje Borovlje.

⁴⁵ Ferlacher Stadtchronik, str. 24.

⁴⁶ Ibid., str. 26.

bili v procesu narodnostne diferenciacije uporabljivi oziroma so v njih našli svojo presežnost. V času dobrih 30 let trajajoče konjunktore, ki je segala v 20. leta je bilo v boroveljski puškarski obrti povprečno zaposlenih 500 oseb. Potem je nastopila ostra recesija, ki je sprožila preselitev dobro izobraženih puškarskih iz Borovelj v tovarne orožja v Steyr in v Nemčijo.

Boroveljske fužine so ravno tako imele okrog 500 zaposlenih. Ob prelomu 19. v 20. stoletje se je pričela selitev na moč tekoče vode vezane železarske industrije iz sosednjih industrijskih vasi v Borovlje. Že v 19. stoletju so postali žrtev koncentracije in specializacije v rudarskih družbah oragnizirani plavži, fužine, kovačnice in drugi mali obrati.

Investitorji kapitala in vodilno osebje, ki so ga ti nastavili – vseskozi tujci – so pridobili vpliv na dogajanje v občini in na delavce. 1879 je dunajski veledrogerist Gustav Voigt postal lastnik celotne železarske industrije področja in jo je moderniziral. S priključitvijo k železnici 1906 je sledila preobrazba v delniško družbo; glavni delničar je postala Wiener Kreditanstalt. Dotedanja Kärntner Eisen- und Stahlwerks A.G. (KESTAG) je bila z opustitvijo starih postojank in s koncentracijo obratov v Borovljah inkorporirana v Kabel- und Draht – AG, koncern s težiščem na Češkem in Moravskem. S spretno obratovalno politiko je KESTAG relativno dobro prestal ločitev od matičnega koncerna po razpadu habsburške monarhije in tudi svetovno gospodarsko krizo. Po priključitvi k Hitlerjevi Nemčiji je bil KESTAG 1938 včlenjen v Alpine Montan AG »Hermann Göring«.

Železarstvo in tudi puškarska obrt sta s svojimi delavci nudila socialno demokratskemu gibanju pomemben potencial.

Proti obema omenjenima glavnima gospodarskima vejama so druge skupine v socialni strukturi nazadovale. Kot središnji kraj spodnjega Roža so Borovlje šele po letu 1848 dobile nadlokale funkcije. Poleg občinskega urada so ustanovili okrajno sodišče, davčni urad, zemljiško knjigo, notariat, žandarmerijsko postajo in pošto. Vse to je pripeljalo v kraj ljudi, ki so uradovali v nemškem jeziku. Javna šola je obstojala že od 1777, vendar so šele 1861–1864 uredili šolsko poslopje z dvema razredoma.⁴⁷ Do 1897 je postala šola petrazredna. Že pred I. svetovno vojno so nastali: 1878 ustanovljena strokovna šola za puškarkstvo, meščanska šola in »nemški« otroški vrtec. Nedvomno so bili tudi narodnostno-politični motivi, ki so povzročili, da so deželne šolske oblasti ovirale gradnjo šol v slovensko govoreči okolici Borovelj, da bi pritegnili otroke v boroveljske šole. Skupaj z vodilnimi uslužbenci železarske industrije so predstavljali uradniki, učitelji in nekateri pripadniki svetne inteligence naraščajoč delež liberalnih in s tem nemškonacionalno orientiranih oseb.

Po daljšem stagniranju sta prinesla naraščanje števila prebivalstva in posebno gospodarska konjunktura v dveh desetletjih pred I. svetovno vojno znaten porast obrtnih podjetij v uslužnostnem sektorju in trgovini, medtem ko je staro rokodelstvo (kovači, krojači, čevljarji) stagniralo ali nazadovalo. Nadregionalnega pomena pa ni doseglo niti tistih nekaj obrtnih podjetij gradbene in surovinske industrije; za katere Borovlje niso bile neugodna lokacija.

Železarska industrija in puškarska obrt sta zgodaj pripeljali k močni diferenciaciji posesti. Že 1830 so približno 2/3 posestnikov uvrstili v kategorijo malih kočarjev, ki so svoj dohodek dobivali tudi z neagrarno dejavnostjo.⁴⁸ Na drugi strani je nastal majhen sloj večjih kmečkih obratov, ki so proizvajali za trg. Do 1939 se je ta diferenciacija posesti nadaljevala, tako da so v omenjenem letu samo 3% posestnikov ustvarili polovico vsega dohodka od kmetijstva. V procesu narodnostne diferenciacije je kmečki element skoraj popolnoma zmanjkal, ker so ne samo mali in srednji kmetje, ampak tudi veliki kmetje kot gostilničarji, lastniki mlinov in drugi poleg dohodka od kmetijstva imeli še dohodek od obrti.

b) Proces narodnostne diferenciacije

V Czörnigovi etnografski statistiki je leta 1846 prebivalstvo Gornjih Borovelj kot tudi celotnega področja gospostva Humperški grad (Hollenburg) izkazano kot slovensko (windischsprachig).⁴⁹ Prvi župan je 1851 odgovoril na vprašanje okrajne oblasti v Celovcu po polklicnih in jezikovnih razmerah sledeče: »... prebivalstvo občine je z izjemo nekaj obrtnikov,

⁴⁷ Ibid., str. 79.

⁴⁸ Kärntner Landesarchiv, Franziszeischer Kataster KG Ferlach.

⁴⁹ Grafenauer, str. 128.

kmetov in uradnikov sestavljeno večji del iz puškarjev in fužinarskih delavcev Silbernaglove rudarske družbe, ki se poslužuje slovenskega in nemškega jezika.⁵⁰ Z gotovostjo lahko domnevamo, da je v sredini 19. stoletja prebivalstvo občine Borovlje z nekaj izjemami uporabljalo slovenščino kot družinski in občevalni jezik. Znanje nemškega jezika lahko v večji ali manjši meri domnevamo pri večini prebivalcev, posebno pri višjem sloju. Nemajhen odstotek delavcev in kmetov pa je verjetno govoril samo slovensko. Še pri ljudskem štetju 1880 je 70% prebivalcev Gornjih Borovelj navedlo slovenščino kot občevalni jezik; 1890 jih je bilo 55% in 1900 še 45%. Potem pa je v enem samem desetletju do 1910 delež prebivalstva s slovenščino kot občevalnim jezikom zdrsnil na 8%.⁵¹ Te številke so v hudem nasprotju s podatki iz razrednic, kjer se v letih 1903–1908 še v povprečju 73,3% staršev otrok prvega razreda izkaže kot slovensko govorečih. Jezik v družinah je bil torej v letih pred I. svetovno vojno še pretežno slovenski, kar bi naj držalo tudi za pogovorni jezik v kraju. Odločilno vprašanje je, kateri faktorji so prebivalce Gornjih Borovelj v fazi največjega priseljevanja iz slovensko govoreče okolice privedli do izjavljanja za nemški jezik. Tako nemške kot 1910 so bile Borovlje zopet šele leta 1981.

Prebivalstveni in jezikovni razvoj Borovelj 1830–1939^{a)}

Leto	Hiše	Gospodinjstva	Prisotno prebivalstvo		
1830	148	238	1291		
1846			1549	vindiš	
1869	156		1235		
1880	158		1459	pogovorni jezik	
				nemški	slovenski
				430	1015 (69,9%)
1890	200		1866	812	1019 (54,6%)
1900	236	534	2118	1142	953 (45%)
1910	337		2882	2597	238 (8,3%)
1910 ^{b)}			3147	225	2922 (92,8%)
1923	355		2735		
1934			2786	pripadnost kulturnemu krogu	
				2333	411 (14,7%)
1939			2785	materin jezik	
				2255	521 (18,7%)

^{a)} Viri kot v tabeli za Celovec.

^{b)} Privatno štetje Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. V štetje so vključili nekatere sosednje vasi.

Drug fenomen je ravnanje Boroveljčanov ob plebiscitu 1920.⁵² Če je 1910 samo 8% navedlo slovenščino kot občevalni jezik, je 1920 glasovalo 27,5% za priključitev h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri ljudskem štetju 1934 se je 15% prištevalo k slovenskemu kulturnemu krogu in 1939 je 521 oseb ali 19% navedlo slovenščino kot materin jezik, od tega 158 (6%) samo slovenščino, 196 (7%) nemščino in slovenščino in 167 (6%) vindiš ali nemščino in vindiš. Pri tem ljudskem štetju so spraševali po narodnostni pripadnosti ločeno od materinega jezika. 75 oseb ali 2,7% Boroveljčanov se je prištevalo k slovenskemu narodu. Med njimi so tisti, ki so jih 1942 izselili.

Prvo soočenje jezikovnih podatkov s socialno gospodarskim razvojem kaže, da sta urbanizacija in ponemčevanje v tesni zvezi. Prvi val ponemčenja je zajel do 1900 polovico prebivalstva. Potekal je vzporedno z izgradnjo Borovelj v središčni kraj z administrativnimi funkcijami in nastankom novega višjega sloja. Obrt se je ločila od poljedelstva, nekateri puškarji so se povzpeli do tovarnarjev in predvsem se je v kraju naselil sloj inteligence, vodilnih uradnikov, nameščencev in svobodnih poklicev. Srednji sloj so tvorili samostojni obrtniki, učitelji

⁵⁰ Cit. po Ferlacher Stadtchronik, str. 50 s.

⁵¹ Podatki izračunani po krajevnih repertorijih in Gemeindeflexikonu.

⁵² Moritsch, Die wirtschaftliche, str. 224, karta 3.

in uradniki nižjega razreda. Nižji sloj so predstavljali pretežno priseljeni delavci. Odločilni prelom med 1900 in 1910 je sovpadel s koncentracijo železarske industrije v Borovljah, z najmočnejšim priseljevanjem iz okolice, konjunkturo pri puškarjih in z razcvetom ustanavljanja na obrtnem področju. V nasprotju s podeželskimi občinami južne Koroške, kjer je ta prelom nastal šele med šestetjema 1910 in 1923, se je z gospodarsko stagnacijo po I. svetovni vojni v Borovljah zopet povečal delež tistih, ki so se priznavali k slovenskemu jeziku.

Kateri so bili faktorji, ki so vplivali na jezikovno, kulturno in politično ponemčenje slovensko govorečih prebivalcev Borovelj in kako je potekal proces narodnostne diferenciacije?

Že v revolucijskem letu 1848 bi se naj občinski odbor odločil za nemški učni jezik.⁵³ Očitno so s tem liberalni občinski zastopniki reagirali na dejansko prakso. Učitelj Gregor Sommer je bil namreč navdušen Slovenec, vse predmete je poučeval v slovenskem jeziku in je otroke učil celo cirilico.⁵⁴ Kmalu so ga prestavili v Celovec. Sicer je potem boroveljska šola polagoma postala nemško govoreča, toda dokler je obstojal cerkveni šolski nadzor, torej do leta 1868, so poučevali tudi slovenščino. Leta 1852 je bila boroveljska šola prva, ki je objavila slovensko šolsko izvestje.⁵⁵ Z narodnostnim bojem za šolo lahko pojasnimo, da je neki slovenski duhovnik namenil večjo vsoto za gradnjo šole. Ko so jo leta 1864 blagoslovili, je župan, puškar, imel otvoritveni govor v slovenskem jeziku in se je skupaj s cerkvenim šolskim nadzornikom postavil po robu zahtevam »nemčurjev« po nemškem vodenju šole.⁵⁶ Že za šolsko leto 1866/67 pa poročajo, da so samo še na nižji stopnji pisali spise v slovenščini⁵⁷ in 1867 je koroški deželni glavar Goeß v pismu občinskemu vodstvu v Gornjih Borovljah zahteval nemški učni jezik v višjih razredih.⁵⁸

Boj za učni jezik v obeh desetletjih 1848–1868 je odseval nasprotja med starimi in novimi krajevnimi avtoritetami. Cerkev, kmetje in spreminjajoče se velik del obrtnikov, posebno puškarjev, se je postavljal po robu zaradi centralne funkcije kraja na novo priseljenemu in večinoma kraju tujemu nemško govorečemu vodilnemu sloju. Tradicionalna elita je s tradicionalnim slovenskim jezikom kultivirala slovenski nacionalizem, s katerim je hotela izločiti priseljence in poudariti lastno težnjo po avtoriteti. Dokler je država cerkvi dopuščala družbeno politične kompetence, je ta lahko igrala vodilno vlogo v teh razprtijah. Cerkev je bila tista, ki je dala odporu tradicionalne elite slovenski narodnostni izraz.

Odločujoči preobrat se je pričel, ko so 1867 liberalci prevzeli oblast. S kurialno volilno pravico in z meščanskimi svoboščinami je dobila nova, liberalna in že izrazito nemško nacionalna elita možnost, da se politično uveljavi. Najprej se je lotila šole. 1870 so dobili npr. boroveljski učitelji od nekega liberalnega deželnega poslanca 190 goldinarjev nagrade za povečani pouk nemščine⁵⁹ in krajevni šolski svet je dobil od voljnega deželnega šolskega sveta dovoljenje, da je šolo vodil v nemščini. Učiteljsko osebje je bilo zamenjano in je odslej bilo v procesu nacionalne diferenciacije z vnmemo na strani Nemcev. 1880 je bil boroveljski krajevni šolski svet ustanovni član nemškega Schulvereina in 1887 je slovenski časopis *Mir* obžaloval, da so vsi štirje učitelji Nemci.⁶⁰ V Borovljah službujoči katoliški duhovniki so sicer bili Slovenci, vendar se v narodnostnem smislu niso več izpostavljali. Relativen mir v nacionalnih razprtijah do preloma stoletja pa je imel tudi druge vzroke. V največji krizi pušcarske obrti so se vsi 1873 združili v zadrugi puškarjev. V borbi za preživetje do konjunkturo od devetdesetih let naprej je bila ekonomska kooperacija znotraj zadruge važnejša kot faktorji, ki so vodili k narodnostni diferenciaciji. Iz poročil v *Miru* lahko povzamemo, da se dobavitelji, torej trgovci, ki razpolagajo s kapitalom, nagibajo največkrat na liberalno, nemškonacionalno stran, medtem ko se od njih odvisni puškarji prištevajo prej k Slovencem. Njihova narodnostna zavest je bila vsekakor tako kot pri kmetih defenzivna, kar se je pokazalo iz nasprotovanja pritisku v smeri prilagoditve spreminjajočim se socialno gospodarskim strukturam. Društva, ki so nastala pred prelomom stoletja, so bila skoraj vsa le kulturne ali gospodarske narave. Nemškemu

⁵³ *Mir* 25.2. 1886. str. 26.

⁵⁴ *Beg*, str. 7 s.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 13.

⁵⁶ *Ibid.* str. 19.

⁵⁷ *Ibid.* str. 23.

⁵⁸ Občinski arhiv Borovlje.

⁵⁹ *Malle*, str. 602.

⁶⁰ *Mir* 25. 10. 1887.

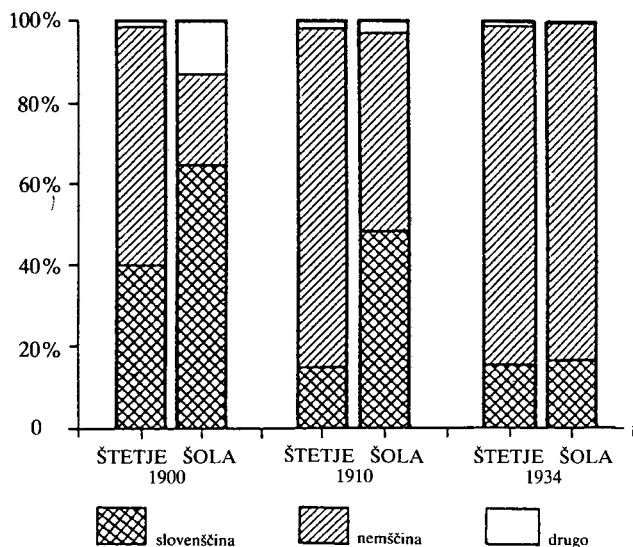
moškemu pevskemu društvu »Alpenrose« so Slovenci odgovorili s »Strelci«. Slovenci in socialdemokrati so prevladovali v 1892 ustanovljenem in gospodarsko cvetočem Konzumnem društvu. Leto prej je nastal pozneje nemški »Unterrosentaler Spar- und Vorschußverein«. Pri ljudskih štetjih je sicer število slovensko govorečih kontinuirano padalo, držalo pa se je v okvirih bolj ali manj »naravne« asimilacije, pogojene z nemško šolo in procesom urbanizacije.

V procesu narodnostne diferenciacije so postali dogodki dramatični od preloma stoletja dalje. Z gospodarskim prodorom konjunktura, z naglim naraščanjem števila prebivalcev in s podelitvijo trških pravic se je nemštvo uveljavilo kot povodenj. V puškarski zadrugi se je med tem izoblikovala razločna socialna hierarhija. Posamezni dobavitelji so se povzpeli do veleproizvajalcev. Ti so lahko izvajali pritisk na manjše puškarje tudi v narodnostnem oziru. Samo posamezni dobavitelji so iskali povezavo s slovenskim kapitalom. Tako so dobile Ljubljanska kreditna banka in druge slovenske denarne ustanove 1907 večinski delež v tovarni orožja Petra Werniga. Majhen slovenski sektor je stal konkurenčno nasproti velikemu nemškemu v puškarski obrti. Preostali obrtniki so bili z majhnimi izjemami čisto na nemški strani. Poleg slovenskega dela puškarjev je ostal slovensko usmerjen še večji delež kmetov, ki so imeli za slombo v slovenskih gospodarskih in kulturnih organizacijah boroveljske okolice.

Presenetljivo je ponemčenje številnih delavcev, ki so se priselili v Borovlje iz slovensko govoreče okolice zaradi koncentracije železarske industrije. Za to lahko navedemo dva vzroka. Prvi je nemškonacionalna naravnost koroških socialnih demokratov. Posamič je sicer prišlo do sodelovanja med Slovenci in socialdemokrati, kot v Konzumnem društvu, slovenska narodnostna ideologija s svojim klerikalnim težiščem pa je ostala za delavstvo nepriključna. Drugi vzrok moramo iskati v pritisku s strani vodstva firme KESTAG. Bodisi v občinskem odboru, v krajevnem šolskem svetu ali v nemških društvih so osebe iz vodstva KESTAG-a zmeraj imele odločilno vlogo. Rezultat je bil, da je po šolskih razrednicah 70% delavcev doma govorilo slovensko, pri ljudskem štetju 1910 pa je vendar z zelo malo izjemami navedlo nemščino kot občevalni jezik.

Zmago Nemcev v procesu narodnostne diferenciacije so poleg šole pripravljala številna društva z nedvoumnimi nacionalno-političnimi cilji. 1899 je nastala krajevna skupina »Deutscher Schulverein«, 1905 »Deutscher Turnverein«, 1908 »Verein für Kinderschutz und Jugendfürsorge« z nemško narodnostno usmeritvijo in že 1903 so se pričele priprave za 1907 ustanov-

Primerjava znanja jezika učencev I. razredov in podatkov o občevalnem jeziku pri ljudskih štetjih (po razrednih katalogih in krajevnih repertorijih)

ljeni nemški otroški vrtec. Skupno bi naj bilo več kot 20 različnih društev.⁶¹ Pri nemško-nacionalnih društvih je bila v vodstvu društva vedno ista skupina oseb: pripadniki tovarniškega vodstva KESTAG-a, višji uradniki, učitelji, nekateri puškarji (dobavitelji) in svobodni poklici. Isti ljudje so sedeli v občinskem odboru. Nemškonacionalni koroški časopis »Freie Stimmen« jih je označeval kot »strumne nemške može« in podobno. Slovenci in socialdemokrati so bili zastopani v občinskem odboru samo v letih 1910–1913 zaradi spremenjene občinske volilne pravice. 1913 niso več kandidirali, »priznavajoč svojo nemoč«⁶², in »Freie Stimmen« so se veselili »te nove zmage narodne stvari našega nemškega strumnega trga na jezikovni meji«.⁶³

Ponemčevanje Borovelj v obeh desetletjih pred I. svetovno vojno je spremljalo organizacijsko oblikovanje Slovencev v sosednjih vaseh. Očitno je bilo Slovincem komaj še mogoče ustanavljati društva v samih Borovljah. Protislovensko vzdušje je prišlo posebno do izraza v 1907 izrečeni prepovedi uporabe slovenskega jezika v boroveljskem lovskem društvu. V sosednjem kraju Glinje (Glainach) je celo nastal neke vrste slovenski proticenter »nemškim« Borovljam. Nedvomno lahko v tem vidimo prenos konflikta mesto – podeželje na nacionalno raven. V sosednji vasi Podljubelj (Unterloibl) je katoliški duhovnik ustanovil celo slovensko krščanskosocialno delavsko društvo kot protioorganizacijo boroveljskim nemškim socialdemokratom.

Rezultati volitev v občinski svet v Borovljah v času med obema vojnama

Leto volitev	Socialdemokrati		Gospodarski blok ^a		Koroški Slovenci		Nacionalsocialisti		Komunisti	
	glasovi	v%	glasovi	v%	glasovi	v%	glasovi	v%	glasovi	v%
1921	995	62,7	365	22,9	228	14,3	–	–	–	–
1924	900	53,3	473	28,0	193	11,4	121	7,1	–	–
1928	909	48,5	592	31,6	234	12,5	104	5,5	35	1,9
1932	917	46,4	418	21,2	223	11,3	300	15,2	56	2,8

^a z nemškimi demokrati

Labilni rezultati procesa narodnostne diferenciacije so se pokazali ob plebiscitu 1920. Okoliščino, da je bilo 27,5% glasov oddanih za priključitev h Kraljevini SHS, medtem ko je bil delež slovensko govorečih 1910 samo 8%, lahko pojasnimo, kot jezikovno opredelitev 1910, samo z ekonomskimi interesi oziroma pričakovanji. Vse kaže, da so predvsem puškarji pričakovali od jugoslovanske države boljšo bodočnost.⁶⁴ Povsem nemško-avstrijsko je glasovalo delavstvo pod vodstvom socialne demokracije. Prednost je dajalo socialnim pridobitvam v Republiki Avstriji, oziroma v bodočnosti pričakovani velikonemški socialistični republiki, pred zaostalimi strukturami jugoslovanske kraljevine. Glavni agitatorji za Nemško–Avstrijo so bili po pričakovanju učitelji. Značilno za politično labilnost oziroma odvisnost te poklicne skupine je, da je po 1918 ravno tako strnjeno socialdemokratska kot je bila prej vse-nemška. V vrhu socialdemokratske stranke, ki je v Borovljah imela do uvedbe avtoritarnega režima 1934 absolutno večino, so bistveno vplivali na občinsko politiko in ji dali izrazito nemškonacionalno noto.

Šele po plebiscitu 1920 lahko govorimo o stabiliziranih razmerah kot rezultatu procesa narodnostne diferenciacije. Pri ljudskih štetjih je 15–20% prebivalstva navedlo slovenščino kot občevalni jezik in slovenska stranka je na volitvah dobila 10–15% glasov. Po kandidatnih listah slovenske stranke lahko sklepamo na privržence: Med kandidati je 9 kmetov, 4 puškarji, 2 trgovca, po en vodja obrata, kovač in posestnik. Sedaj dokončno izločena manjšina zavednih Slovencev je torej kandidirala kmete, puškarje, pa nekaj obrtnikov, ki so očitno delali za Slovence. Poleg gospodarske krize je bila gotovo tudi prikrita protislovenska mržnja, ki je že leta 1932 prinesla nacionalsocialistom 17,3%. V nasprotju z volitvami 1924 in 1928 teh niso dobili več od socialdemokratov, ampak od prejšnjih volilcev meščanskega gospodarskega bloka. Takoj po priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji so Borovlje včlenili v nemško vojno industrijo. Gospodarska konjunktura in prepoved vsega slovenskega so napravile Borovlje, ki so stoletje prej bile še slovenski kraj, dokončno za nemško mesto.

⁶¹ Ferlacher Stadtchronik, str. 103.

⁶² Freie Stimmen 27. 6. 1913, str. 3.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Moritsch, Die wirtschaftliche, str. 229.

V. Povzetek

Rezultati raziskave o Celovcu in Borovljah dovoljujejo nekaj splošnih ugotovitev o procesu narodnostne diferenciacije v mestih in trgih južne Koroške, ker lahko primerjamo ta proces v dveh urbanih naseljih zelo različnih funkcij in socialno-ekonomske strukture. Že izhodiščna situacija sredi 19. stoletja je bila bistveno različna. Celovec, tako kot mesta Beljak, Velikovec, Pliberk in trgi Železna Kapla, Grebinj in Šmohor so imeli kot avtonomne pravne korporacije meščansko tradicijo. Eden kriterijev te meščanske tradicije je bil nemški jezik. Razlikoval je svobodnega meščana od slovensko govorečega podložnika. Borovlje, ki so bile sredi 19. stoletja še vas, so postale še pred I. svetovno vojno zaradi svojega industrijskega razvoja največje urbano naselje znotraj slovensko govorečega področja na južnem Koroškem. Kljub pomanjkanju meščanske tradicije in čeprav je prevladujoč del priseljencev prišel iz slovensko govoreče okolice, je urbanizacijo spremljalo zelo daljnosežno ponemčevanje. Rezultat procesa narodnostne diferenciacije je bil torej isti kot v tradicionalnih mestih in trgih.

Ob tem razvoju se vprašamo po etnični oziroma narodnostni identiteti avtohtonega urbanega prebivalstva in slovensko govorečih priseljencev. Rečeno je že bilo, da je bil nemški jezik po tradiciji kriterij meščanske urbane oblike življenja in simbol meščanske svobode. Slovenski jezik je dosegel šele tekem prve polovice 19. stoletja tisto kvaliteto in pismenost, s katero so lahko v celoti pokrivali nekmetijska življenjska področja. Sprememba iz kmečkega oziroma podeželskega okolja v mestno je istočasno pomenila spremembo od slovenskega k nemškemu jeziku, s čimer se je izražal tudi socialni vzpon. V svoji identiteti je bilo mestno prebivalstvo predvsem zato nemško, ker je svoj stanovski položaj kot tudi socialno in kulturno premoč nasproti slovensko govorečemu podeželskemu prebivalstvu videlo manifestirano v nemškem jeziku. Njegova socialna identiteta je bila do srede 19. stoletja še predvsem lokalno in regionalno določena. Ljudje so bili pripadniki celovške, velikovške ali katere druge meščanske skupnosti ali njene podskupine. Politično so se videli, v stanovski tradiciji, bolj zastopani po koroški deželi kot po dunajski centralni vladi oziroma dinastiji.

Identiteta slovensko govorečega prebivalstva južne Koroške je bila še daleč preko sredine 19. stoletja določena z vsakokratno vaško skupnostjo, po govoru z narečjem doline in stanovsko s kmečkim načinom življenja. Četudi si je slovenska duhovščina prizadevala, da bi oblikovala slovensko narodno skupnost, da bi jo obdržala v katolicizmu in jo utrdila, ji je le počasi uspevalo posredovati slovensko narodnostno identiteto.

V takih okolnostih slovensko govorečim priseljencem v mesta ni bilo težko prilagoditi identiteto novim življenjskim okoliščinam. Tudi če so si morali nemški jezik šele prav prisvojiti in so v družini še govorili slovensko, so se družbeno, kulturno in končno predvsem politično deklarirali za Nemce. To jim je uspelo toliko lažje, kolikor bolj jih je utrakvistična šola oskrbela z nemškim jezikovnim znanjem.

Šele družbene in politične spremembe po revolucionarnem letu 1848 so sprostile tisti proces narodnostne diferenciacije, v katerem je narodnostna pripadnost pri vedno širših krogih prebivalstva postala določujoča za družbeno identiteto. Iz etničnega elementa jezika so bile konstruirane nacionalne ideologije, da bi posredovale nacionalno identiteto in na ta način prebivalstvo politično mobilizirale. Na južnem Koroškem se je ta proces izvršil v spopadih med »naprednimi« in »konservativnimi« družbenimi močmi. Nemščina je bila od nekdaj simbol sedaj po politični prevladi stremečega meščanstva in politično hotenje tega meščanstva je šlo vedno bolj v smeri velike nemške narodne države. Nemška nacionalno-liberalna politična orientacija je bila značilna za koroško meščanstvo. Nemško nacionalna komponenta se je krepila v tolikšni meri, kot je slovenski duhovščini uspelo slovensko govoreče prebivalstvo mobilizirati politično klerikalno-konservativno. Že v neoabsolutizmu Bachove ere so nastali politični pogoji za kasnejši narodnostni konflikt. Katoliška duhovščina se je identificirala z režimom in je pričela zbirati svoje pristaše pod predznakom slovenstva, pri tem pa je slovenski knjižni jezik forsirala kot razmejitveni kriterij proti »nemški svobodomiselnosti«. Že citirani sodobnik D. Spitzer je avgusta 1867 zapisal, da »je duhovščina na Koroškem in Kranjskem tista, ki je nad vsem nemškim izrekla prekletstvo in je kmete nahujškala v slovenstvo . . . s prižnice so govorili proti nemštvu in kmetom, ki svojih otrok niso pustili učiti se nemško, ob-

ljubliali nebesa.«⁶⁵ Po zmagi liberalcev 1867 so postali napredek, modernost, družbeni vzpon in meščanske svoboščine v borbi proti slovenskim konservativcem vedno bolj nemški. V družbeno ekonomskih spremembah se je akcijski prostor klerikalno konservativnega slovenskega narodnega gibanja polagoma ožil na male in srednje kmete, na katoliško verno in avtoriteti duhovščine predano družbeno plat. Prehodno so se slovenskemu narodnemu gibanju pridružile, kot lahko ugotovimo na primeru Borovelj, tudi skupine, ki so se znašle v defenzivi proti družbeno ekonomskim spremembam. Ko je slovenska duhovščina v agrarni krizi obeh zadnjih desetletij 19. stoletja začela ustanavljati gospodarske in politične organizacije, se je razplamtel politični konflikt, ki so ga vodili popolnoma pod nacionalno ideološkim predznakom. K omejenim organizacijam so slovenski duhovniki ustanovili še gosto mrežo verskih društev. Uspelo jim je zajeti podeželski kmečki nižji sloj, ne pa, kot spet dobro prikazuje primer Borovelj, delavstva. Temu je bilo slovensko narodnostno gibanje preveč klerikalno konservativno; razen tega je bilo na Koroškem organizirano v nemški avstrijski socialni demokraciji, ne pa v jugoslovanski. Med boji za mejo 1918–1920 in ob plebiscitu 1920 so socialni demokrati nastopili odločno proti priključitvi južne Koroške h Kraljevini SHS in so s političnim vodstvom podedovali od meščanstva tudi nemško nacionalno naravnost.

Vloga oblasti v narodnostni diferenciaciji ni bila enotna. Nacionalno-liberalna oblast v deželi Koroški je s svojimi oblastnimi institucijami, predvsem šolo, učitelji in večjim delom uradništva, forsirala germanizacijo. Slovenski jezik so po možnosti odvrčali od javnega življenja. Centralne državne oblasti in institucije so germanizacijo nekoliko zavirale. To velja predvsem še za c. in kr. vojsko.

Kljub svojim funkcionalnim in strukturalnim razlikam sta oba primera, Celovec in Borovlje, pokazala, da so proces narodnostne diferenciacije na južnem Koroškem primarno določali družbeno-politični dejavniki. Kolikor bolj se je slovensko narodno gibanje ideološko in politično orientiralo klerikalno konservativno, toliko lažje je povzpetniško meščanstvo in osvobajajoče se delavstvo slovenskega porekla pristopalo v liberalni oziroma socialnodemokratski tabor. Oboji, liberalci prej in močnejše kot socialni demokrati, so se razmejevali proti »reakcionarnim« Slovincem kot Nemci. To pojasnjuje, zakaj so se slovensko govoreči priseljenci v mesta in industrijske centre tako hitro ponemčili in je ta proces z naraščajočo dvojezičnostjo in rastočim institucionalnim pritiskom posebno po plebiscitu 1920 zajel tudi podeželsko prebivalstvo. Etnični kriteriji so igrali pri oblikovanju narodne identitete sekundarno vlogo.

Prevedla Nada Jurkovič

⁶⁵ Spitzer, str. 59 s.

Zusammenfassung

»SLOWENEN« UND »DEUTSCHE« IN DEN KÄRNTNER STÄDTEN 1850–1940

Andreas Moritsch

Die Untersuchungsergebnisse über Klagenfurt und Ferlach erlauben einige generelle Aussagen über den nationalen Differenzierungsprozeß in den Städten und Märkten Südkärntens, weil dieser Prozeß in zwei urbanen Siedlungen sehr unterschiedlicher Funktion und sozialökonomischer Struktur verglichen werden kann. Schon die Ausgangssituation in der Mitte des 19. Jh. ist grundsätzlich verschieden. Klagenfurt sowie die Städte Villach/Beljak, Völkermarkt/Velikovec, Bleiburg/Pliberk und die Märkte Eisenkappel/Železna Kapla, Griffen/Grebinj und Hermagor/Šmohor hatten als autonome rechtliche Körperschaften bürgerliche Tradition. Ein Kriterium dieser bürgerlichen Tradition war die deutsche Sprache. Sie unterschied den freien Bürger vom slovenisch sprechenden grundherrlichen Untertanen. Ferlach, das in der Mitte des 19. Jh. noch den Status eines Dorfes hatte, wurde noch vor dem Ersten Weltkrieg infolge seiner industriellen Entwicklung zur größten urbanen Siedlung innerhalb des slovenischsprachigen Gebiets in Südkärnten. Trotz des Fehlens einer bürgerlichen Tradition und obwohl der weit überwiegende Teil der Zuwanderer aus dem slovenischsprachigen Umland kam, war die Urbanisierung begleitet von einer weitestgehenden Eindeutschung. Das Ergebnis des nationalen Differenzierungsprozesses war also das gleiche, wie in den traditionellen Städten und Märkten.

Angesichts dieser Entwicklung stellt sich die Frage nach der ethnischen bzw. nationalen Identität sowohl der autochthonen urbanen Bevölkerung als auch der slovenischsprachigen Zuwanderer.

Es wurde schon gesagt, daß die deutsche Sprache traditionell ein Kriterium der bürgerlichen urbanen Lebensform und ein Symbol bürgerlicher Freiheit war. Die slovenische Sprache erreichte auch erst im Laufe der ersten Hälfte des 19. Jh. jene Qualität und Schriftlichkeit, mit der sie die nichtagrarischen Lebensbereiche voll abdecken konnte. Der Wechsel aus dem bäuerlichen bzw. ländlichen in das städtische Milieu bedeutete gleichzeitig den Wechsel von der slovenischen zur deutschen Sprache, womit auch dem sozialen Aufstieg Ausdruck gegeben wurde. In ihrer Identität war die urbane Bevölkerung primär deshalb deutsch, weil sie ihre ständige Position sowie die soziale und kulturelle Überlegenheit gegenüber der slovenischsprachigen ländlichen Bevölkerung in der deutschen Sprache manifestiert sah. Ihre soziale Identität war bis in die Mitte des 19. Jh. noch weitgehend lokal und regional bestimmt. Man war Angehöriger der Klagenfurter, Völkermarkter oder einer anderen Bürgergemeinschaft bzw. einer Untergruppierung in dieser. Politisch sah man sich, in ständischer Tradition, mehr vom Land Kärnten als von der Wiener Zentralregierung bzw. der Dynastie vertreten.

Die Identität der slovenischsprachigen Bevölkerung Südkärntens war noch weit über die Mitte des 19. Jh. hinaus von der jeweiligen Dorfgemeinschaft, sprachlich vom Dialekt der Talschaft und ständisch von der bäuerlichen Lebensform bestimmt. Auch wenn sich der slovenische Klerus bemühte, eine slovenische Volksgemeinschaft zu formen, um diese in ihrer Katholizität zu erhalten und zu festigen, gelang es ihm nur langsam, slovenische nationale Identität zu vermitteln.

Unter diesen Voraussetzungen fiel es den slovenischsprachigen Zuwanderern in die Städte nicht schwer, ihre Identität den neuen Lebensumständen anzupassen. Auch wenn sie die deutsche Sprache erst richtig aneignen mußten und in der Familie noch slovenisch sprachen, deklarierten sie sich sozial, kulturell und schließlich vor allem politisch als deutsch. Das gelang ihnen umso leichter, je mehr sie die utraquistische Schule mit deutschen Sprachkenntnissen ausgestattet hatte.

Erst die gesellschaftlichen und politischen Veränderungen nach dem Revolutionsjahr 1848 lösten jenen nationalen Differenzierungsprozeß aus, in dessen Verlauf bei immer breiteren Bevölkerungskreisen die nationale Zugehörigkeit für die soziale Identität bestimmend wurde. Ausgehend vom ethnischen Element der Sprache wurden nationale Ideologien konstruiert, um nationale Identität zu vermitteln und so Bevölkerung politisch mobilisierbar zu machen. In Südkärnten vollzog sich dieser Prozeß in der Auseinandersetzung zwischen »fortschrittlichen« und »konservativen« gesellschaftlichen Kräften. Deutsch war seit jeher das Symbol des jetzt nach politischer Dominanz strebenden Bürgertums, und das politische Wollen dieses Bürgertums ging zunehmend in Richtung des großen, deutschen Volksstaats. Die deutschnationalliberale politische Orientierung war für das kärntner Bürgertum charakteristisch. Die deutschnationale Komponente verstärkte sich in dem Maße, als es dem slovenischen Klerus gelang, die slovenischsprachige Bevölkerung politisch klerikal-konservativ zu mobilisieren. Schon im Neoabsolutismus der Bachschen Ära entstanden die politischen Voraussetzungen für den späteren nationalen Konflikt. Die katholische Geistlichkeit identifizierte sich mit dem Regime und begann ihre Anhängerschaft unter dem Vorzeichen der Slovenität zu sammeln, indem sie die slovenische Schriftsprache als Ausgrenzungskriterium gegen den »deutschen Freisinn« forcierte. Der schon zitierte Zeitgenosse, D. Spitzer, schrieb im August 1867: »Ist es doch die Geistlichkeit in Kärnten und Krain, welche über alles Deutsche das Anathema ausgesprochen und die Bauern in den Slovenismus gehetzt hat. . . . von der Kanzel herunter hat man gegen das Deutschtum gepredigt, und den Bauern, welche ihre Kinder nicht Deutsch lernen ließen, den Himmel . . . versprochen.« Ab dem Sieg der Liberalen 1867 wurden Fortschritt, Modernität, sozialer Aufstieg und bürgerliche Freiheiten im Kampf gegen die slovenischen Konservativen immer deutscher. Im sozioökonomischen Wandel wurde der Aktionsraum der klerikal-konservativen slovenischen Nationalbewegung zunehmend auf die klein- und mittelbäuerliche, katholisch glaubensfeste und der Autorität des Klerus ergebene soziale Schicht eingengt. Vorübergehend schlossen sich, wie am Beispiel Ferlach feststellbar, der slovenischen Nationalbewegung auch Gruppen an, die sich in der Defensive gegen den sozioökonomischen Wandel befanden. Als der slovenische Klerus in der Agrarkrise der beiden letzten Jahrzehnte des 19. Jh. wirtschaftliche und politische Organisationen zu gründen begann, eskalierte der politische Konflikt, der nun schon ganz unter nationalideologischen Vorzeichen geführt wurde. Zu den genannten Organisationen schufen die slovenischen Priester noch ein dichtes Netz religiöser Vereine. Es gelang ihnen wohl, die ländliche bäuerliche Unterschicht zu erfassen, nicht aber, wie wiederum das Beispiel Ferlach gut demonstriert, die Arbeiterschaft. Dieser war die slovenische Nationalbewegung zu klerikal-konservativ und außerdem war sie in Kärnten nicht in der südslavischen, sondern in der deutschösterreichischen Sozialdemokratie organisiert. Während der Grenzkämpfe 1918–1920 und im Plebiszit 1920 traten die Sozialdemokraten entschieden gegen den Anschluß Südkärntens an das Königreich SHS ein und erbten mit der politischen Führung auch die deutschnationale Orientierung von den Bürgerlichen.

Die Rolle der Obrigkeit im nationalen Differenzierungsprozeß war nicht einheitlich. Das nationalliberal dominierte Land Kärnten forcierte mit seinen obrigkeitlichen Institutionen, vor allem über die Schule, die Lehrer und den Großteil der Beamten die Germanisierung. Die slovenische

Sprache wurde aus dem öffentlichen Leben möglichst ferngehalten. Die zentralstaatlichen Behörden und Institutionen hielten sich in der Germanisierung etwas zurück. Am meisten gilt das noch für die k. k. Armee.

Trotz ihrer funktionellen und strukturellen Unterschiede zeigen beide untersuchten Beispiele, Klagenfurt und Ferlach, daß der nationale Differenzierungsprozeß in Südkärnten primär von gesellschaftspolitischen Faktoren bestimmt wurde. Je stärker sich die slovenische nationale Bewegung ideologisch und politisch klerikalkonservativ orientierte, umso leichter fiel es dem aufstrebenden Bürgertum und der sich emanzipierenden Arbeiterschaft slovenischsprachiger Herkunft, sich dem liberalen bzw. sozialdemokratischen Lager anzuschließen. Beide, die Liberalen früher und stärker als die Sozialdemokraten, grenzten sich gegenüber den »reaktionären« Slovenen als Deutsche ab. Das erklärt, warum die slovenischsprachigen Zuwanderer in die Städte und industriellen Zentren so rasch eingedeutscht werden konnten und dieser Prozeß mit der zunehmenden Zweisprachigkeit und dem wachsenden institutionellen Druck besonders nach dem Plebiszit von 1920 auch auf die Landbevölkerung übergriff. Ethnische Kriterien spielten bei der Konstituierung nationaler Identität eine sekundäre Rolle.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica **Kronike**« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.